

Бернадська А. А.

ПОРУШЕННЯ СЕЛЯНКАМИ КИЇВЩИНИ ХАРЧОВИХ ТАБУ ТА ПОЛІТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЗВИНУВАЧЕНЬ В АНТРОПОФАГІЇ: ПРИКЛАД ГАННИ БІЛОРУС

У статті, на прикладах архівно-кримінальної справи Ганни Білорус, усноісторичних свідчень і офіційних джерел, проаналізовано виникнення психопатологічних змін у селянок унаслідок переживання ними довготривалої депривації. Ці зміни спричинили деформацію поведінки жінок і призвели до поширення її екстремальних проявів — порушення харчових табу, зокрема збільшення від початку 1933 р. випадків антропофагії і некрофагії. Однак селянки сприймали такі прояви по-різному: від співчутливого ставлення до засудження й самосудів. Ми виявили довготривалий вплив наслідків канібалізму на сільські громади, зокрема на психіку очевидців трагедії. Водночас визначено особливості репрезентації випадків канібалізму органами влади, адже вони мали політичний відтінок. Антропофаги фігурували в офіційних джерелах як маргінальні нетрудові елементи, представники ворожих соціальних груп (куркулів, одноосібників), шпигуни. На прикладі архівно-кримінальної справи Ганни Білорус продемонстровано, як звинувачення селянки у шпигунстві на користь Польщі й підозра в канібалізмі співвідносилися із загальним політичним контекстом 1932–1933 років, акцентуючись на «польській загрозі», ліквідації ДПУ «контрреволюційної мережі», пов'язаної нібито з польським головиштабом.

Ключові слова: харчові табу, антропофагія, психопатологічні зміни, поведінка, селянки, архівно-кримінальна справа, звинувачення, шпигунство, політичний контекст, Голодомор.

Колективізації і Голодомору присвячено тисячі наукових і публіцистичних праць, однак психологічний аспект впливу тривалої депривації на поведінку селянок на локальному рівні й розгляд зв'язку між політичними звинуваченнями та звинуваченнями в канібалізмі залишаються малодослідженими аспектами масового голоду 1932–1933 рр. Також важливим, однак недостатньо використовуваним дослідниками, джерелом є архівно-кримінальні справи, що дають змогу зрозуміти не лише обставини й причини антропофагії, а й стратегії та особливості, що їх використовували репресивно-каральні органи для надання канібалізму політичних конотацій. Аналізуючи офіційні документи обласних і районних органів влади, можна виявити, що згадки про випадки антропофагії слугували засобом перекладання відповідальності за них на сільську владу; відволікання уваги від справжньої причини поширення канібалізму, акцентуючи натомість на «діях окремих маргінальних елементів»; пов'язування трагічних наслідків тривалого голодування з діями «уявних» ворогів. Тому мета статті — дослідити психологічний вплив тривалої депривації на виникнення екстремальних проявів поведінки селянок Київ-

щини під час Голодомору та проаналізувати зв'язок між політичними звинуваченнями й звинуваченнями в канібалізмі.

Історіографія. Девіантні прояви поведінки під час Голодомору, як-от канібалізм, некрофагія та (не)деформація традиційних материнських практик, досліджують Оксана Кісь, Ольга Бертельсен, Василь Марочко, Ірина Скубій та інші. В. Марочко, спираючись на аналітичні довідки обласних відділів ДПУ та кримінальні справи канібалів, вивчає «географію й обставини людодійства». Він доходить висновку, що найбільше кримінальних справ із канібалізму було відкрито в Київській області, де окремі випадки спостерігалися вже в 1932 р., але взимку та весною 1933 р. явище набуло масового характеру¹. Дослідник без додаткових пояснень констатує, що до людодійства найчастіше вдавалися жінки під впливом «голодного психозу», однак вони робили це з «усвідомленням гріховності своїх дій»².

Таку думку спростовує О. Кісь, яка висновує, що людина в психотичному стані не може усві-

¹ Василь Марочко, «Канібалізм в роки Голодомору», у *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* (Київ: Наукова думка, 2003), 574.

² Там само, 571.

домити своїх дій та їхніх наслідків, є неосудною і недієздатною³. О. Кісь звертає особливу увагу на долю матерів і дітей під час Голодомору, порівнюючи її з досвідом єврейок-матерів під час Голокосту⁴.

О. Бертельсен пояснює виникнення психопатологічних станів в умовах тривалого позбавлення жінок їжі переважно з біологічної перспективи. Сумнівним видається висновок дослідниці про канібалізм як «стратегію⁵ виживання» й свідомий вибір жінками «подвійної» (злочинної) ідентичності, що вони обґрунтовували її як відповідь на державне насильство⁶. О. Бертельсен докладно не аналізує ані архівні джерела, ані усноісторичні свідчення, що робить її аргументацію не надто переконливою.

І. Скубій і Ребекка Манлей досліджують вплив голоду на харчову поведінку й етику та соціальні норми. Вони доводять, що поріг відрази до певних продуктів в екстремальні часи зсувається, а це призводить до споживання сурогатів і їжі, яка у звичайний час є культурним табу⁷. Інший висновок дослідниць: сенсорні й емоційні переживання довготривалого голодування залишають сліди в пам'яті вцілілих і трансформуються в яскраві спогади про пережитий травматичний досвід⁸.

Вплив голоду на психіку людини й харчову поведінку. Через голодування (фізіологічну депривацію) виникає дефіцит поживних речовин і вітамінів, що провокує зниження швидкості біохімічних реакцій в організмі⁹. Такі зміни спричиняють аліментарну дистрофію, серцеву недостатність, біль у м'язах, судоми; порушення травлення, виникнення апатії, істеричних станів,

галюцинацій. Нерідко трапляються «голодні психози», божевілля й настає смерть¹⁰. Згідно з даними Міннесотського експерименту¹¹, голодуючі зіштовхувалися зі зниженням здатності до концентрації та осмислення ситуацій, посиленням депресії та іпохондрії; переживали періоди сильного емоційного стресу, надмірного роздратування. Їжа ставала єдиним джерелом мотивації й натхнення, а всі інші аспекти життя — лише тлом; спостерігалися емоції байдужості та нудьги¹².

Лайт Аль-Шаваф дослідив голод і його вплив на сприйняття, увагу й пам'ять людини. Вчений зробив висновок, що голод сприяє перебудові мотиваційних пріоритетів, підвищуючи важливість пошуку їжі та тимчасово пригнічуючи інші проблеми¹³. Людина, оцінюючи будь-який об'єкт, класифікує його за критерієм (не)корисності в здобутті харчів¹⁴. Голод актуалізує спогади про місця, де в минулому людина успішно здобувала їжу; способи її придбання або людей, які могли б запропонувати харчі тощо¹⁵. Келлі Янг, спираючись на напрацювання Ервіна Стауба, також пише про такий психологічний ефект голоду, як зміна ієрархії мотивів. В умовах депривації саме біологічні потреби починають домінувати, а важливість соціальних норм зменшується¹⁶. Збереження та захист життя стають важливішими за турботу про інших людей і дотримання моральних цінностей¹⁷.

Дослідники стверджують, що відчуття огиди як гальмівний механізм відіграє головну роль у підтриманні традиційних харчових табу¹⁸. Під час голоду межі, встановлені огидою до певних категорій харчів, порушуються, а споживання деяких раніше заборонених продуктів здається прийнятним¹⁹. Порушення табу на поїдання трупного м'яса тварин стає поворотним моментом, після якого відкривається шлях до споживання людської плоти²⁰. У свідченнях трапляються непоодинокі згадки, як саме очевидці

³ Оксана Кісь, «Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентації» (Дис. д-ра іст. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 2017), 157–158.

⁴ Там само, 143–144; Oksana Kis, “Women’s experience of the Holodomor: challenges and ambiguities of motherhood,” *Journal of genocide research* 23/4 (2021): 527–546.

⁵ Саме свідомо обрану.

⁶ Оксана Кісь, «Рец. на Жінки й Голодомор-геноцид: жертви, потерпілі, призвідниці: Матеріали II симпозиуму, присвяченого 85-й річниці Голодомору-геноциду, 5 жовтня 2018 р.», *Український історичний журнал* 555/6 (2020): 217.

⁷ Iryna Skubii & Rebecca Manley, “We Did Not Shrink from Eating Carrion” *Food Disgust and Early Soviet Famines*, in *Cultural Approaches to Disgust and the Visceral*, eds. Max Rynänen, Heidi Kosonen & Susanne Ylönen (Oxford: Routledge, 2022), 120.

⁸ *Ibid.*, 128–129. Див. детальніше: Оксана Кісь, «Коллективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор», *Україна Модерна*, 13 жовтня 2015, <https://uamoderna.com/md/216-216>.

⁹ Ренард Василюк, «Деякі аспекти впливу голоду на організм людини», у *Сльоза ледяної пам'яті, Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 років на Київщині. Додаток до Київського обласного тому Національної книги пам'яті*, упоряд. Анатолій Гай (Біла Церква: Буква, 2009), 33.

¹⁰ Там само, 32–35.

¹¹ Психологічний експеримент під керівництвом Анселя Кіза (1944 р.) проводили з метою вивчення впливу тимчасового напівголодування на поведінку й стан здоров'я групи добровольців-чоловіків.

¹² Kelsey Miller, “The Starvation Study You Need To Read”, *Refinery29.de*, 11 липня 2016, <https://www.refinery29.com/en-us/minnesota-starvation-experiment>.

¹³ Laith Al-Shawaf, “The evolutionary psychology of hunger”, *Appetite*, № 105 (жовтень 2016): 592.

¹⁴ *Ibid.*, 593.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Kelly Young, “The Psychological Effects of Starvation in the Holocaust: The Dehumanization and Deterioration of its Victims”, *Augsburg Honors Review* 7 (2014): 72–73.

¹⁷ *Ibid.*, 79.

¹⁸ Skubii & Manley, “We Did Not Shrink from Eating Carrion”, 119.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Ibid.*, 125.

маркують цю межу: «Голод доводив людей до людодїства. Спочатку їли собак, котів, тобто всіх тварин. А потім дійшло і до людей...»²¹. Радянський психіатр Олександр Любушин надавав перетину межі голодуючими надзвичайного психологічного значення. Долаючи під тиском голоду гидливість, людина поступово, починаючи з домашніх тварин, переходить до споживання «поганих» собак, а потім трупів інших тварин і зрештою людського м'яса²². Окрім звикання й відсутності огиди відіграє роль і загальний інтелектуальний занепад, що пояснюється крайнім виснаженням нервової системи²³.

Із початку 1933 р., а особливо весною та влітку, антропофагія поширилася й перетворилася на звичайну справу для багатьох селянок, що перебували в передсмертному стані. Загальна атмосфера сприяла приховуванню злочинів: у селян не було фізичних сил поховати своїх померлих родичів або ж не було кому ховати, то «трупид лежать скрізь — по хатах, по дорогах, поки хто не поховає. Труни жодної не роблять, просто скидають тіла до великої ями й присипають трохи землею, в очікуванні на слідуєчого...»²⁴. Олександр Гончаренко, 1913 р. н., пригадував своє почуття байдужості, коли проходив біля трупів, що лежали на дорогах: «...через ті трупи переступаю — мені абсолютно, так як через дерево... в тебе голови немає, що той чоловік умирає! Він ще дихає, а в тебе ніякого чуття немає»²⁵.

Щодо реакції на зникнення дітей (частіше) або дорослих, то канібали могли заманювати сторонніх відвідувачів населеного пункту, бо це підвищувало ймовірність уникнення покарання. Однак якщо зникла місцева дитина, то насамперед її родина зверталася до сільради/міліції й відбувався пошук, який нерідко закінчувався трагічно. Чутки про злочини поширювалися досить швидко, а громада, батьки й діти реагували з острахом. Наприклад, батьки забороняли дітям ходити поодинокі або й взагалі виходити з хати,

підходити до тих людей, хто заманював їх. Це свідчить про поширення недовіри та тривоги, зокрема до сусідів і односельців, які опинялися під підозрою.

Інциденти канібалізму мали довготривалий вплив на сільську спільноту. Гуцаленко Олена з с. Молодецьке згадувала, що в їхньому селі був чоловік, який їв людей, — Віктор. І тому це ім'я вважалося лайливим, ним упродовж 40 років ніхто не називав дітей²⁶. Траплялися й самосуди (попри те, що загальне ставлення до канібалів було співчутливе й пов'язувалося з «голодним божевіллям»), здебільшого щодо жінок. Шамота Степа, 1902 р. н., із с. Іванівка розповідала про бабу Курчиху, яка вчиняла жадливі дії з дітьми. Обурені односельці спалили її, за що їх потім судили²⁷. Громада могла піддавати остракізму й маргіналізації нащадків канібалів, наприклад, вигнати їх із села. Найчастіше в усних свідченнях немає інформації про подальшу долю канібалок, однак, за нашими підрахунками, на території Київщини селянки в 1,4 % зазнавали публічного осуду, у 25,1 % — засудження, у 2,4 % — самосуду²⁸. Вони також могли померти раніше, ніж отримали покарання, в 9,9 %. Карою могло бути не лише ув'язнення, а й медичні процедури (укол) для умертвіння засуджених²⁹.

Наслідки канібалізму вплинули на фізичний ландшафт громади. Хати антропофагів руйнували або вони залишалися покинутими, занедбаними й асоціювалися зі вчинками, здійсненими у них. Колективна пам'ять громади увічнювала страх і огиду до цих місць. Деякі простори набули емоційного значення: Баклицька Марія, 1916 р. н., з м. Городище через десятки років після Голодомору все ще відчувала страх і побоювання, проходячи біля лікарняного мосту. Це місце слугувало фізичним уособленням людодїства в 1933 р. Жінка розповідала: «Скільки отут біля больниці, біля мосту ловили дітей і людей... а воно ото з-під мосту вийде, ухватить... Того не стало, того не стало... То я й тепер обминаю той місток»³⁰.

²¹ Олександра Веселова та Олександр Нікілев, упоряд., *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років*, кн. 2, відп. ред. Валерій Смолій (Київ: ВД «КАЛИТА», 2009), 300.

²² Олександр Любушин, «Некоторые данные к вопросу по изучению психологии голодающих людоедов», *Уральский врач* 4–5 (1922): 121.

²³ Там само.

²⁴ о. Юрій Мищик, ред., *Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*, т. 6, упоряд. о. Юрій Мищик та Людмила Іваннікова (Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006), 212.

²⁵ *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т*, т. 1, *Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США*, науковий редактор Станіслав Кульчицький, виконавчий директор Джеймс Мейс (Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008), 696.

²⁶ Олександра Веселова та Олександр Нікілев, упоряд., *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років*, кн. 1, відп. ред. Валерій Смолій (Київ: ВД «КАЛИТА», 2009), 376.

²⁷ Анатолій Гай, упоряд., *Сльоза пекучої пам'яті: додаток до Київського обласного тому Національної книги пам'яті*, т. 1, *Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 років на Київщині* (Біла Церква: Буква, 2009), 93.

²⁸ Підрахунки здійснені на основі збірників: *Сльоза пекучої пам'яті* (окремі райони), *Голодовка на Переяславщині*, 2 томів *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення та Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках*.

²⁹ Веселова та Нікілев, *Пам'ять народу*, кн. 2, 300.

³⁰ Валентина Борисенко, *Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках* (Київ: ВД «Стилос», 2007), 246.

Емоційно руйнівним досвідом стала антропофагія для матерів, дітей яких убили односельці. Невмивана Степанида, 1905 р. н., з с. Жаб'янка, коли дізналася про злочин сусідки щодо своєї 6-річної дочки, то впала і «билася головою об землю»³¹. А згадуючи про цей випадок у 1984 р. — плакала. Омеляненко Ніна, 1903 р. н., з с. Дабівка зазначала, що в неї на все життя залишився «камінь на серці» після пережитої смерті її 9-річної доньки Марійки³².

Травматичний досвід зникнення огиди переважно відображається у розповідях за принципом дистанціювання: заперечення особистого зв'язку, переведення уваги на голодні харчові переживання, посилення на досвід третіх осіб, використання при описі загальних фраз³³. Це відбувається тому, що свідки відчують сором і почуття провини³⁴. А узагальнення й дистанціювання від середовища огиди дають змогу травмованим респондентам опосередковано розповісти про свій екстремальний досвід виживання, пов'язаний із порушеннями харчових табу. Також подібні розповіді увиразнюють довготривалий вплив дегуманізації, спричиненої голодом³⁵.

Законодавча база й політичні аспекти висвітлення канібалізму: перекладання провини на місцеву владу. Антропофагія була злочином, за який винуватці підлягали покаранню. Хоча в Карному кодексі УСРР не було окремої статті щодо людодства, винуватців зазвичай притягували до кримінальної відповідальності за ст. 174 — розбій. Суворість покарання відрізнялася залежно від наслідків: у разі смерті потерпілого або заподіяння йому тяжких ушкоджень — передбачалося позбавлення волі на 10 років або розстріл³⁶. Перші повідомлення до органів центральної влади про канібалізм почали з'являтися навесні та влітку 1932 р., однак це були поодинокі випадки, кожен з яких описувався окремо в деталях. Натомість у 1933 р. ситуація змінилася й описи вже стосувалися більш узагальненої інформації з наведенням статистичних даних. У деяких документах урядовців згадки про антропофагію слугували для перекладання відповідальності на місцеві органи влади, які проявили бездіяльність у наданні допомоги родинам, що голодували. Такою є доповідна записка секретаря Мархлевського райпарткому секретареві Київського обкому КП(б)У:

автор зауважує важкі умови Марцеліни Добровольської (не було чоловіка, худоби; сільрада відмовила їй допомозі), і як наслідок — убивство сина й людодство³⁷. Винним було визнано уповноваженого сільради Янішевського за «злочинне ставлення до тих, хто потребує допомоги»³⁸. При цьому наголошено на факті продовольчої допомоги району з місцевих ресурсів і позики від обкому КП(б)У, що вочевидь мало ще раз зацентувати на особистій відповідальності Янішевського за допущення злочину.

Маргіналізація звинувачених. Більш характерною рисою офіційних джерел був акцент на соціальному стані обвинувачених, їхній (не) належності до колгоспу, кількості вироблених трудоднів. Відповідно, випадки канібалізму розглядалися як окремі злочинні дії «маргінальних елементів», а не як свідчення ширших соціально-економічних негараздів, тривалого голоду тощо³⁹. Наприклад, у листі звенигородського дільничого прокурора київському обласному прокурору про людодство у с. Тарасівка від липня 1932 р. йдеться про затримання трьох зловмисників. Один із них (у нього в хаті знайшли речові докази злочину) — парубок 19 років, колгоспник, бідняк, але «судимий за крадіжку колгоспного зерна», інші двоє — підбурювачі та безпосередні вбивці, охарактеризовані як колгоспники, що «на роботу ходили рідко», тобто ледарі⁴⁰. А в радянській системі ціннісних координат людину, яка не працює (зокрема в колективі), вважали маргінальним нетрудовим елементом. Тому така характеристика мала ще більше «очорнити» образ звинувачених і пояснити їхню поведінку особистими мотивами, а не голодом.

Ще виразніше оприявнюються політичні конотації звинувачень у канібалізмі в листі Шполянського райкому КП(б)У до ЦК КП(б)У від 25 липня 1932 р. Зазначено зокрема про випадок у с. Станіславчику: жінка, у минулому — колгоспниця, забила 13-річну безпритульну дівчинку та продавала на базарі. Однак обвинувачену зображено як учасницю «карного бандитизму», а автор документа зауважує, що родина злочинниці була навіть «краще забезпечена харча-

³⁷ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Житомирська область, гол. ред. М. Черненко, кер. наук.-ред. гр. Л. Копійченко (Житомир: Полісся, 2008), 921.

³⁸ Там само, 922.

³⁹ Олена Касьян, *Девіантні прояви в українському суспільстві в умовах Голодомору 1933 р. (за матеріалами Дніпропетровської області)* (Кваліфікаційна магістерська робота, Кривий Ріг, КДПУ, 2020), 53.

⁴⁰ Тетяна Клименко, Світлана Кононенко та Сергій Кривенко, упоряд., *Голод 1932–1933 років на Черкащині. Документи і матеріали* (Черкаси, 2002), 33.

³¹ Веселова та Нікілев, *Пам'ять народу*, кн. 2, 99.

³² Там само, 231.

³³ Skubii та Manley, “We Did Not Shrink from Eating Carrion”, 126–127.

³⁴ Ibid., 127.

³⁵ Ibid., 128.

³⁶ Марочко, «Канібалізм в роки Голодомору», 568.

ми», ніж інші колгоспники⁴¹. Стверджується, що члени колгоспу нібито хотіли вчинити над нею самосуд і розцінили її дії як «акт куркульської провокації»⁴². Зрештою, лист завершується інформацією про те, що РПК доручило слідчим органам «виявити співучасників, бо аналогічні факти супроводжувалися участю куркульської агентури, яка штовхала на подібні злочини»⁴³. У записках райкомів партії Київському обкому зазначалося, що «куркульські провокатори намагаються використати окремі випадки недоїдання й голоду в антирадянських політичних цілях»⁴⁴.

Характеристика справи й особливості розслідування. Розглянемо детальніше зв'язок звинувачення в політичному злочині й канібалізмі на прикладі архівно-кримінальної справи Ганни Білорус. Фігурантка — незаміжня 21-річна селянка, жителька с. Нова-Буда Потіївського району, «біднячка поза колгоспом», українка, неграмотна, безпартійна, раніше не судима⁴⁵. Згідно з наказом ОДПУ № 378/223 1931 р., формальним початком слідства вважали арешт, висунення обвинувачення або резолюцію начальника про провадження розслідування⁴⁶. Більшість справ розпочиналася постановою про прийняття справи до судочинства. У прикладі Г. Білорус спостерігаємо спрощений підхід до проведення попереднього слідства: наявна об'єднана постанова про початок слідства, обрання запобіжного заходу й надання обвинувачення. Вона йде першою, однак датована 7 липня 1933 р., натомість інші матеріали (анкети, протоколи допитів свідків, підозрюваної) — 2 і 5 липня. Однак деякі дослідники стверджують, що в 1930–1933 рр. приймали саме єдину постанову з трьох пунктів⁴⁷. З неї стає відомо, що Г. Білорус інкримінували злочини, передбачені статтями 7 і 54-6 КК УСРР⁴⁸. Стаття 54-6 стосувалася шпигунства, а у ст. 7 йшлося про те, що якщо в кодексі немає

вказівок на окремі види злочинів (у цьому випадку — людоїдство), відповідальність треба визначати за аналогією зі статтями, схожими за характером/важливістю⁴⁹.

Основну частину справи складають протоколи допитів свідків та обвинуваченої, натомість речових доказів немає. Підставою для розгляду справи став акт від 29 червня 1933 р., складений головою Мойсіївської сільради Сигиновським у присутності уповноваженого РПК Меламеда і члена сільради Скуролинського⁵⁰. У ньому було зазначено, що Білорус Ганна Прохорівна, не маючи документів

бродила... старалась скривать себе, вела... розговори з малими дітьми, виманювала в скритніє місця, підозривалась, що хотіла зарізати хлопця гром. з с. Лісобуди Дегена Христіяна Мошко... ця невідома громадянка в разговорах *путас* і якими належить до якої то *бандитської* групи являючись заготовачем та розвідчиком, про що складено цього акта для направлення в р. міліцію на розслідування⁵¹.

30 червня виконувач обов'язків начальника міліції Коростенського району Андріюк звернувся до керівника РУ ДПУ м. Коростень, але у його тексті нічого не сказано про «розвідництво», а лише про підозру в канібалізмі.

2 липня відбувся допит обвинуваченої, більша частина її свідчень не стосувалася суті справи. До того ж допит не проводили у форматі «запитання–відповідь», як би це мало бути⁵². Ганна розповіла свою біографію, а також докладно про всіх своїх родичів (зокрема далеких) і знайомих у різних селах Потіївського району, м. Радомишлі та с. Кльоцева (Польща)⁵³. Вона згадувала родичку свого батька Білорус Тетяну, яка разом із чоловіком нелегально виїхала до Польщі ще 10 років тому. Однак у 1931 і 1932 рр. вони навідувалися в село і «розповідали про те, що в Польщі селянству дуже добре живеться і всього достатньо, що захочеш купити — те й купиш»⁵⁴. Вони пропонували Ганні разом повертатися назад, але вона відмовилася. Жінка пригадала, як на зустріч із подружжям приходили й деякі жителі села, які в лютому 1933 р. були заарештовані ДПУ й перебували в БУПРі⁵⁵. Г. Білорус повідомила, що останнім часом ходила селами й просила собі

⁴¹ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Черкаська область, гол. ред. Петро Гаман, упоряди. Е. Левицька, В. Захарченко, П. Жук та ін., т. 1 (Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008), 766.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Руслан Пиріг, упоряд., *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* (Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007), 735.

⁴⁵ Спр. 75501-фп, арк. 2, ф. 6, Галузевий держаний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ).

⁴⁶ Роман Подкур і Віктор Ченцов, *Документи органів государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: историко-аналитический анализ* (Тернополь, 2010), 248.

⁴⁷ О. Гранкіна, Д. Омельчук і Н. Московченко, упоряд., *Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. Методичні рекомендації* (Київ: Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, ЦДАГОУ, 1997), 17.

⁴⁸ Спр. 75501-фп, арк. 1, ф. 6, ГДА СБУ.

⁴⁹ Павло Берзін, «Кримінальний кодекс УСРР 1927 р.», *Вісник Асоціації кримінального права України* 1, № 8 (2017): 279.

⁵⁰ Спр. 75501-фп, арк. 4, ф. 6, ГДА СБУ.

⁵¹ Там само, арк. 4.

⁵² Подкур і Ченцов, *Документи органів государственной безопасности*, 274.

⁵³ Спр. 75501-фп, арк. 6–7 зв., ф. 6, ГДА СБУ.

⁵⁴ Там само, арк. 7.

⁵⁵ Там само.

шматок хліба, наймалася полоти городи. Однак свою провину жінка заперечувала, стверджуючи, що лише чула про людоїдство, але не брала в цьому жодної участі⁵⁶.

Згадка про далеких родичів у Польщі та чоловіків, які перебували в БУПРі, виявилася для обвинуваченої фатальною. Адже матеріали групової справи № 900 (Білоруса Сили, Коротуна Василя) було долучено до справи Г. Білорус. Тож виникло обвинувачення у шпигунстві на користь Польщі. Характерно, що після постанови, датованої 7 липня 1933 р., у якій вказано статті звинувачення, лише наступного дня раптово з'явилися додаткові показання Ганни, у яких вона, «підтверджуючи раніше дані покази... вирішила розповісти чисту правду... про все так як воно було в дійсності»⁵⁷. Найчастіше протоколи допитів обвинувачених і свідків найбільш насичені фальсифікаціями й вигадками, бо мали слугувати підтвердженням «самовикривальних зізнань» і відповідати вибудованій заздалегідь схемі обвинувачення⁵⁸.

Якщо обвинувачення стосувалося шпигунства, то воно спиралося на встановлення факту зв'язків обвинуваченого зі своїми закордонними родичами. Тож Г. Білорус нібито 8 липня зізналася, що її родич Іван приблизно в травні–червні 1933 р. навідувався в село й зустрічався з нею, нібито розповідаючи, що був посланий «поляками», щоб надати їм «матеріали про життя селян в СРСР»⁵⁹. А Ганна за його дорученням під виглядом «жебракки» ходила по селах, вивідувала новини⁶⁰ й інформувала про «голодне становище селян, відсутність хліба й смертність від голоду»⁶¹. Значною мірою на цих свідченнях й базується датований 23 липня 1933 р. обвинувальний висновок. Тобто, свідчення спрямовувалися на доказ наперед висунутого необгрунтованого звинувачення, що демонструє порушення у веденні справи (хоча для 1930-х рр. це радше норма).

Звинувачення в шпигунстві: політичний контекст. Згідно з наказом від 13 лютого 1933 р. «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР» визнавалося існування в республіці «організованого к/р повстанського підпілля, пов'язаного із закордоном і інорозвідками, головним чином польським Голоштабом», яке нібито займалося організованим саботажем хлібозаготівель і готувало

збройне повстання проти радянської влади⁶². Тому головне завдання, поставлене перед органами ДПУ, полягало в «негайному прориві, розкритті й розгромі к/р підпілля...»⁶³. Як тодішній очільник ДПУ УСРР Всеволод Балицький мав зберігати в таємниці як голод, так і його фатальні наслідки; посилити політичний терор, списавши всі «невдачі» на «прихованих ворогів» і «буржуазних націоналістів»⁶⁴. Виконання наказу від 13 лютого призвело до зростання кількості порушених кримінальних справ: за перший квартал 1933 р. у впровадженні Київського об'єднання ДПУ перебувало 4017 справ, у яких проходили 7344 особи⁶⁵.

Особливу увагу надавали прикордонним регіонам (зокрема, до них належав Коростенський район) та Київській області, де «недостатньо розгорнулася робота» з розкриття таких «к/р центрів»⁶⁶. Під час першої п'ятирічки радянська пропаганда твердила про «польську загрозу» військової інтервенції. Після підписання радянсько-польської угоди про ненапад у 1932 р. вже ніхто не вважав Польщу військовою загрозою⁶⁷. Однак у січні 1933 р., коли кордони республіки були закриті для селян, Сталін зокрема аргументував це зв'язком між селянами-втікачами й «к/р змовою», вчиненою в інтересах капіталістичних країн, що мають за мету дискредитувати СРСР і його економічну політику⁶⁸.

Звинувачення в канібалізмі: свідчення й відсутність речових доказів. Натомість підозра Ганни Білорус у людоїдстві спиралася лише на покази трьох свідків і «широсердне» зізнання. Свідками були німці Еске Лідія Августівна, Енглик Юнард Андрійович (очільник колгоспу «Нове життя») і Деген Емілія Августівна. Жінки свідчили, що Ганна приходила до них, щоб обміняти продукти на вершкове масло, але просила, щоб їй допомогла донести картоплю чи квасоллю дитина Лідії або Емілії⁶⁹. Позаяк у Лідії дітей не було, то Білорус запропонувала їй піти з нею, але жінка відмовилася, бо Ганна «весь час плуталася й говорила нове й нове, що суперечило сказано-

⁶² Пиріг, *Голодомор 1932–1933 років*, 672.

⁶³ Там само, 672–673.

⁶⁴ Юрій Шаповал та Вадим Золотарев, *«Гільотина України»: нарком Всеволод Балицький и его судьба* (Москва: Политическая энциклопедия, 2017), 212.

⁶⁵ Олег Бажан, «Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр», *3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ* 1 (2011): 173.

⁶⁶ Пиріг, *Голодомор 1932–1933 років в Україні*, 678–679.

⁶⁷ Тімоті Снайдер, *Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіном: монографія*, пер. Микола Климчук та Павло Грицак (Київ: Грані-Т, 2011), 49.

⁶⁸ Там само, 54–55.

⁶⁹ Спр. 75501-фп, арк. 16 зв., 18 зв.–19, ф. 6, ГДА СБУ.

⁵⁶ Спр. 75501-фп, арк. 7 зв., ф. 6, ГДА СБУ.

⁵⁷ Там само, арк. 20.

⁵⁸ Гранкіна, Омелячук і Московченко, *Використання архівно-слідчих справ*, 13–14.

⁵⁹ Спр. 75501-фп, арк. 20, ф. 6, ГДА СБУ.

⁶⁰ Ніхто зі свідків подібної інформації не надав.

⁶¹ Спр. 75501-фп, арк. 20, ф. 6, ГДА СБУ.

му»⁷⁰. У свідченнях Юнарда й Емілії ідеться про ніж під фартухом Білорус, але жодних речових доказів у справі немає.

Емілія Деген відпустила сина з Ганною, але сама йшла слідом за ними. Симптоматично, що жінка пригадує слова свого чоловіка, які він сказав синові німецькою: «Дивись, синку, щоб вона тебе не зарізала»⁷¹. Хоча прямих доказів людоїдства жінки Емілія і її чоловік не мали. Це може свідчити про поширені в селі тривогу та недовіру до незнайомих людей, а також хвилювання за власних дітей. Адже в Коростенському районі на той час справді було зафіксовано випадки канібалізму⁷². Наприклад, у родині Галицької Олени, про зв'язки з якою⁷³ (а також із Марією Борисенко й «Сенькою») розповідала й Г. Білорус.

Важливо зазначити про фізичний стан обвинуваченої, засвідчений медичною комісією: малокрів'я й виснаження організму, що свідчить про тривале голодування жінки⁷⁴. Зрештою, Білорус 20 серпня 1933 р. померла в БУПРі, так і не дочекавшись засідання судової трійки при Колегії ДПУ УСРР. У 1996 р. жінку реабілітували. Під час додаткової перевірки доказів вини Білорус за обома епізодами не було знайдено.

Отже, тривала депривація спричинила виникнення у селянок психопатологічних змін, деформувала соціальні взаємини всередині громади, трансформувала харчову етику, моделі споживання, ієрархію мотивів і потреб. Що довше жінки голодували, то більш антисоціальними ставали їхні дії, що набували антигуманних форм вияву.

⁷⁰ Там само, арк. 16 зв.

⁷¹ Там само, арк. 19.

⁷² Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Житомирська область, 923.

⁷³ Білорус розповіла, що під загрозою смерті брала участь у вбивстві сина Галицької Домініка.

⁷⁴ Спр. 75501-фп, арк. 22, ф. 6, ГДА СБУ.

Реакція влади на випадки антропофагії свідчить про те, що звинувачення в канібалізмі були пов'язані із загальним ідеологічним і політичним контекстом початку 1930-х рр. Вона використовувала ці інциденти для посилення наративів про активізацію «класової боротьби з “ворогами”» колективізації, тож таврувала голодних селян як «ледарів», «саботажників», «куркульських агентів» чи шпигунів іноземних розвідок. Це було необхідно для відволікання уваги від руйнівного впливу голоду, що був справжньою причиною поширення антропофагії. Подібні репрезентації відтворювали тези Сталіна про зростання активності ворогів у процесі будівництва соціалізму й про голод як прояв «ворожого опору».

Справа Г. Білорус демонструє складне переплетення політичних обставин і кримінальних обвинувачень, показуючи, як селянок несправедливо переслідувала радянська каральна система. Відсутність прямих (зокрема й речових) доказів злочину, заздалегідь сформульовані обвинувачення та сфабриковані (або дані під тиском) свідчення є ознаками системних порушень тогочасних слідчих дій. Ідеологічний і політичний контекст початку 1930-х, зокрема акцент на «польській загрозі» та зосередженість на виявленні й знешкодженні ймовірних «контрреволюційних елементів» сприяли безпідставному звинуваченню Г. Білорус у шпигунстві. Водночас підозри в канібалізмі підживлювалися загальною тривоگوю й недовірою, поширеними в сільських громадах. Цей приклад слугує нагадуванням про особливу вразливість селянок в умовах, коли політична «доцільність» і тиск перетинаються з колективною тривоگوю, що призводить до несправедливого переслідування невинних осіб.

Bibliographic References

- Al-Shawaf, Laith. “The evolutionary psychology of hunger”. *Appetite* 105 (zhovten 2016): 591–595.
- Bazhan, Oleh. “Represyvna diialnist orhaniv VUNK–DPU–NKVS–KDB na Kyivshchyni u 1919–1980-ti rr.”. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB* 1 (2011): 156–234.
- Berzin, Pavlo. “Kryminalnyi kodeks USRR 1927 r.”. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnogo prava Ukrainy* 1, № 8 (2017): 279–281.
- Borysenko, Valentyna. *Svicha pam'iaty: Usna istoriia pro henotsyd ukrainsiv u 1932–1933 rokakh*. Kyiv: VD “Stylos”, 2007.
- Fond 6, file 75501-fp. 39 ark. Haluzevyi derzhanyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy.
- Hai, Anatolii, uporiad. *Sloza pekuchoi pamiaty: dodatok do Kyivskoho oblasnogo tomu Natsionalnoi knyhy pamiaty*. T. 1, *Svidchennia ochevydstiv Holodomoru 1932–1933 rokiv na Kyivshchyni* (Bila Tserkva: Bukva, 2009), 93.
- Hrankina O., Omelchuk, D., & N. Moskovchenko, eds. *Vykorystannia arkhivno-slichykh sprav hromadian, represovanykh u 1920–1950-ti rr. Metodichni rekomendatsii*. Kyiv: Holovne arkhivne upravlinnia pry Kabineti Ministriv Ukrainy, Ukrainskyi derzhavnyi naukovo-doslidnyi instytut arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva, TsDAHOU, 1997.
- Kasian, Olena. *Deviantni proiavy v ukrainskomu suspilstvi v umovakh Holodomoru 1933 r. (za materialamy Dnipropetrovskoi oblasti)*. Kvalifikatsiina mahisterska robota, Kryvyi Rih, KDPU, 2020.
- Kis, Oksana. “Kolektyvna pamiat ta istorychna travma: teoretichni refleksii na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor”. *Ukraina Moderna*, 13 zhovtnia 2015. <https://uamoderna.com/md/216-216>.
- . *Povsiakdenne zhyttia ukrainskykh zhynok u nadzvychainykh istorychnykh obstavynakh seredyny XX st.: genderni aspekty dosvidu ta reprezentatsii*. Dys. d-ra ist. nauk, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, 2017. 447 s.
- . “Rets. na “Zhinky y Holodomor-henotsyd: zhertvy, poterpili, pryzvidnytsi: Materialy II sympoziumu, prysviachenoho

- 85-y richnytsi Holodomoru-henotsydu, 5 zhovtnia 2018 r.”. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* t. 555/6 (2020): 213–218.
- — —. “Women’s experience of the Holodomor: challenges and ambiguities of motherhood”. *Journal of genocide research* 23/4 (2021): 527–546
- Klymenko, T., Kononenko, S., & S. Kryvenko, eds. *Holod 1932–1933 rokiv na Cherkashchyni. Dokumenty i materialy*. Cherkasy, 2002.
- Lyubushin, Aleksandr. “Nekotoryie dannye k voprosu po izuchenii psihologii golodayuschih lyudoedov”. *Uralskiy vrach* 4–5 (1922): 119–126.
- Marochko, Vasyl. “Kanibalizm v roky Holodomoru”. In *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky*, 568–574. Kyiv: Naukova dumka, 2003.
- Miller, Kelsey. “The Starvation Study You Need To Read.” *Refinery29.de*, 11 lypnia 2016. <https://www.refinery29.com/en-us/minnesota-starvation-experiment>.
- Natsionalna knyha pam’iati zhertv Holodomoru 1932–1933 pp. v Ukraini: Zhytomyska oblast*, eds. M. Chernenko, L. Kopichenko. Zhytomyr: Polissia, 2008.
- Natsionalna knyha pam’iati zhertv Holodomoru 1932–1933 pp. v Ukraini. Cherkaska oblast*, eds. P. Haman, E. Levytska, V. Zakharchenko, P. Zhuk. T. 1 (Cherkasy: Vyd. Chabanenko Yu., 2008).
- o. Mytsyk, Yurii, ed. *Ukrainskyi holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv*. T. 1, uporiad. o.Iurii Mytsyk ta Liudmyla Ivanikova. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2006. 432 s.
- Podkur, Roman, & Victor Chentsov. *Dokumenty orhanov hosudarstvennoi bezopasnosti USSR 1920–1930-kh hodov: istochnyk-ovedcheskyi analiz*. Ternopol, 2010.
- Pyrih, Ruslan, ed. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy*. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2007.
- Skubii, Iryna, & Rebecca Manley. “We Did Not Shrink from Eating Carrion’ Food Disgust and Early Soviet Famines”. In *Cultural Approaches to Disgust and the Visceral*, eds. Max Ryyänänen, Heidi Kosonen and Susanne Ylönen, 119–130. London: Routledge, 2022.
- Shapoval, Yuriy, & Vadim Zolotarev. “*Gilotina Ukrainyi*”: *narkom Vsevolod Balitskiy i ego sudba*. Moskva: Politicheskaya entsiklopediya, 2017.
- Snaider, Timoti. *Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalinym*, transl. Mykola Klymchuk & Pavlo Hrytsak. Kyiv: Hrani-T, 2011.
- Vasylynets, Renard. “Deiaki aspekty vplyvu holodu na orhanizm liudyny”. In *Slioza pekuchoi pamiaty*. T. 1. *Svidchennia ochevydtsiv Holodomoru 1932–1933 rokiv na Kyivshchyni. Dodatok do Kyivskoho oblasnoho tomu Natsionalnoi knyhy pamiaty*, uporiad. Anatolii Hai, 30–35. Bila Tserkva: Bukva, 2009.
- Velykyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t*. T. 1, *Svidchennia ochevydtsiv dlia Komisii Konhresu SShA*, ed. Stanislav Kulchytskyi, dir. James Mace. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2008.
- Veselova, Oleksandra, & Oleksandr Nikiliev, eds. *Pamiat narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932–1933 rokiv*. Book 1. Kyiv: VD “KALYTA”, 2009.
- — —. *Pamiat narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932–1933 rokiv*. Book 2. Kyiv: VD “KALYTA”, 2009.
- Young, Kelly. “The Psychological Effects of Starvation in the Holocaust: The Dehumanization and Deterioration of its Victims”. *Augsburg Honors Review* 7 (2014): 67–85.

A. Bernadska

VIOLATION OF FOOD TABOOS BY PEASANT WOMEN OF KYIV REGION AND POLITICAL USE OF ACCUSATIONS OF ANTHROPOPHAGY: THE CASE OF HANNA BILORUS

The article analyzes the emergence of psychopathological changes in peasant women resulting from long-term deprivation, using the examples of the archival and criminal case of Hanna Bilorus, oral historical testimonies, and official sources. These changes affected the deformation of women’s behavior and led to the spread of its extreme manifestations — violations of food taboos, an increase in cases of anthropophagy and necrophagy since the beginning of 1933. However, they were perceived by the peasants in different ways: from a sympathetic attitude to condemnation and lynchings. We discovered the long-term impact of the consequences of cannibalism on rural communities and the psyche of eyewitnesses to the tragedy. Additionally, it investigates the representation of cannibalism cases by the authorities, which often carry political undertones. Anthropophages were represented in official sources as marginal non-working elements (“ledar”), representatives of hostile social groups (“kurkuli”, “odnoosibnyky”), and spies. Using the archive-criminal case of Hanna Bilorus, the article demonstrates the correlation between accusations of espionage for Poland and the suspicion of cannibalism with the broader political context of 1932–1933. This context emphasized the “Polish threat” and the alleged dismantling of the DPU «counter-revolutionary network» associated with the Polish General Staff.

Keywords: food taboos, anthropophagy, psychopathological changes, behavior, peasant women, archive-criminal case, accusations, espionage, political context, Holodomor.

Матеріал надійшов 14.06.2023

